

Wiepke Loos

Jacob Cremer (1827–1880): de schrijver van de *Betuwsche Novellen* als schilder van de Veluwezoom*

Op een hoog gelegen plek in de Scheveningse Bosjes, de Belvédère, staat een grote stenen bank (afb. 1). Het bouwsel, dat meer aan een brok architectuur dan aan een zitplaats doet denken, vraagt er om door kinderen te worden beklommen. Ook mijn broer en ik zijn vroeger meer dan eens over de bank heen geklauterd, terwijl onze ouders van het uitzicht over de Waterpartij genoten. Zo'n dertig jaar later, in 1992, toen het Rijksmuseum een schilderij verwierf van de negentiende-eeuwse schilder-schrijver Jacobus Jan Cremer (1827–1880) (afb. 2), kwam ik er achter dat ons geliefde fort de zogenaamde 'Cremerbank' is: een monument, in 1881 opgericht ter nagedachtenis aan de het jaar daarvoor overleden kunstenaar.¹

'Inkt vloeit beter dan verw'

Men noemt zijn naam met hoogachting, met dankbaarheid, met liefde, aldus de letterkundige Jan ten Brink in 1876 in zijn commentaar bij het hier afgebeelde portret van Cremer uit *Eigen Haard* (afb. 3).² Inderdaad was Cremer als literator en voordrachtskunstenaar in zijn tijd razend populair. Zijn succes dankte de uit Arnhem afkomstige kunstenaar daarbij vooral aan zijn in dialect geschreven dorpsvertellingen, de *Betuwsche en Over-Betuwsche Novellen*, en, niet in de laatste plaats, aan zijn levendige voordrachten uit eigen werk. Met deze geromantiseerde plattelandsverhalen had Cremer bovendien een genre in de Nederlandse letterkunde

geïntroduceerd dat in de ons omringende landen reeds geliefd was dankzij beroemdheden als Berthold Auerbach, George Sand en Walter Scott.³ Ook stond de schrijver als een soort Hollandse Charles Dickens bekend om zijn sociale bewogenheid.⁴ Zo hield zijn novelle *Fabriekskinderen* (1863) een felle aanklacht in tegen de kinderarbeid en zou een bijdrage leveren aan het debat dat resulteerde in het Kinderwetje van Van Houten uit 1874.⁵

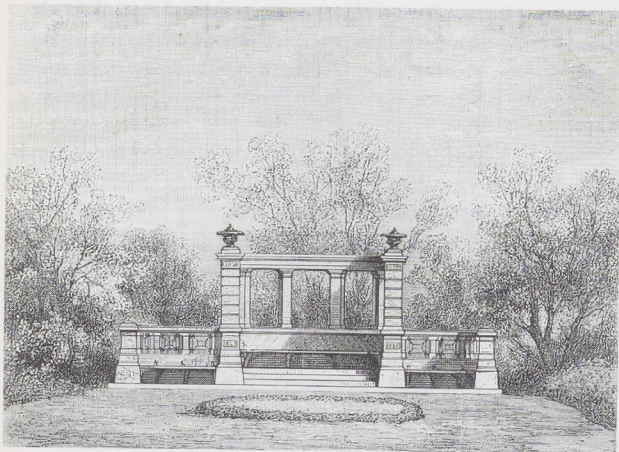
Oorspronkelijk had Cremer schilder willen worden en daarvoor werd hij dan ook in de jaren veertig opgeleid. Hoewel de door hem geschilderde Gelderse boslandschappen goed werden ontvangen, verruilde hij omstreeks 1852 – om den brode – zijn penselen voor de pen. Al spoedig stelde de literator die Cremer was, de schilder in de schaduw. *Inkt vloeit beter dan verw* zou Cremer in 1856 aan de Haagse schilder Johannes Bosboom schrijven.⁶ Hij voegde hier echter aan toe, doelend op zijn liefhebberij: *'k zal eens wat versche olie laten halen*. Want in zijn vrije tijd is Cremer altijd blijven schilderen; tevens was zijn werk regelmatig te zien op de Tentoonstellingen van Levende Meesters.

Door *'t Kriekende Kriekske*, *'t Paauweveerke*, *Kruuzemuntje* en andere Betuwse creaties, is Cremers naam tot in de twintigste eeuw een bekende gebleven. Maar toen de belangstelling voor dit soort moraliserende vertellingen langzamerhand verdween, geraakte de eens zo populaire schrijver in de vergetelheid. Wel

Afb. 1. A. Smeeton Tilly, naar Johannes Gijsbert en Hugo Pieter Vogel, *Ontwerp voor de Cremerbank*, 1881. Houtgravure, 135 x 170 mm. Uit: *Eigen Haard*, 1881, p. 465.

Afb. 2. Jacobus Jan Cremer, *Gelders Boslandschap*, 1849. Olieverf op doek, 67,5 x 100 cm. Rijksmuseum, Amsterdam.

werd in 1952 door Hugo Sanders een proefschrift aan Cremer gewijd, en was in 1980 in de Bibliotheek Arnhem een bescheiden tentoonstelling over de schrijver te zien.⁷ In zijn hoedanigheid als schilder komt men hem af en toe tegen in publicaties en tentoonstellingen over de zogenaamde schilders van de Veluwezoom.⁸ Hierbij wordt steevast zijn grote *Wodanseiken te Wolfheze* uit 1849 getoond (afb. 4), een van de twee schilderijen van Cremer die in het Arnhems Gemeentemuseum worden bewaard. Nu zich sinds kort in het Rijksmuseum ook een zeer representatief werk van de kunstenaar bevindt – eveneens uit 1849 –, is er een goede aanleiding om stil te staan bij Jacob Cremer als schilder van de Veluwezoom.

Afb. 3. A. Smeeton Tilly naar Ferdinand Carel Sierig, Portret van Jacobus Jan Cremer, omgeven door figuren uit zijn boeken, 1876. Houtgravure, 280 x 200 mm. Uit: *Eigen Haard*, 1876, p. 229.

Korte biografische schets

Jacobus Jan Cremer werd op 1 september 1827 te Arnhem geboren als zoon van welgestelde ouders; hij was de tweede van vijf kinderen.⁹ Binnen het gezin bestond veel belangstelling voor literatuur, muziek en toneel. Zelf beschikte Jacob als klein jongetje reeds over een opvallend acteertalent en had hij aanleg voor tekenen en schilderen. Toen hij tien jaar oud was, werd hij naar de Oosterbeekse kostschool Het Hemeldal gestuurd, waar hij vijf jaar zou blijven. In 1842 verliet hij de school; na nog een paar jaar les te hebben gehad van een gouverneur, ging de jonge Cremer in 1844 in de leer bij de Oosterbeekse landschapsschilder Frederik Hendrik Hendriks. Twee jaar later vertrok hij naar Den Haag, om zich nog gedurende een jaar aan de Academie van Beeldende Kun-

sten verder als kunstschilder te bekwamen. Het vertrek van Cremer uit zijn geboortestreek, in 1846, betekende het einde van zijn geregelde contact met de Betuwse boeren, de hoofdpersonen van zijn latere literaire werk. Jacob kende de plattelandsbevolking en de *couleur locale* al sinds zijn vroege jeugd, aangezien de familie tijdens de zomermaanden doorgaans op de Oldenhof verbleef, een buitenverblijf in de omgeving van het Overbetuwse plaatsje Driel.

In Den Haag wijdde Cremer zich aanvankelijk geheel aan de schilderkunst, maar na te zijn getrouwd en in 1852 te zijn verhuisd naar Loenen aan de Vecht kwam het schrijven op de eerste plaats. In 1853 werd in de *Geldersche Volks-Almanak* Cremers eerste in Betuws dialect geschreven novelle gepubliceerd, geïllustreerd door de kunstenaar zelf. Aangemoedigd door de grote bijval die hij oogstte, ging Cremer zich in het genre van deze idyllische dorpsvertellingen specialiseren. Zo verscheen in 1856 de eerste gezamenlijke uitgave van de *Betuwsche Novellen*, gevolgd door de zeven *Over-Betuwsche Novellen* die gebundeld werden onder de titel *Distels in 't Weiland*.¹⁰ Ook deze latere novellen, zoals bijvoorbeeld *'t Kriekende Kriekske* uit 1857, werden door de schrijver zelf van illustraties voorzien (afb. 5).

Intussen kon Cremer als voordrachtskunstenaar overal in het land op uitverkochte zalen rekenen en door zijn toenemende bekendheid zag hij zich genoodzaakt in 1857 weer naar Den Haag te verhuizen. Dit liet hem kennelijk niet onberoerd: op een van de muren in zijn Loenense woning tekende hij een zelfportret, waaronder hij enige weemoedige dichtregels schreef.¹¹ Als aandenken nam hij een jonge vlierscheut mee, die bij een volgende verhuizing in Den Haag ook weer werd overgeplant. Bovendien droeg Cremer in 1871 een verhaal op aan Sambucus, zijn dierbare vlier: *Schudden en blazen, een ode of zoiets aan mijn vriend S.*¹² In deze novelle memoreert de schrijver overigens ook het verdrietige feit dat hij tot tweemaal toe een kind verloor; uiteindelijk zouden twee dochters hun vader overleven. Terug in Den Haag stond Cremer midden in het literaire leven. Hij werd lid van het letter-

Afb. 4. Jacobus Jan Cremer, *Wodanseiken te Wolfheze*, 1849. Olieverf op doek, 81 x 114 cm. Gemeentemuseum, Arnhem. Foto: Gemeentearchief Arnhem.

kundig genootschap Oefening Kweekt Kennis en toen in 1858 het maandblad *De Tijdstroom* werd opgericht, was hij met onder anderen Arnold Ising en Carel Vosmaer een van de eerste redacteurs. Enige jaren later ging hij met een deel van de redactie over naar *De Nederlandsche Spectator*. Overigens was Cremer volgens zijn tijdgenoten een van de eerste 'beroepsliteratoren' in Nederland, aangezien hij wenste te delen in de winst die zijn boeken en voordrachten opleverden. Deed hij het niet voor zijn gezin, dan deed hij het voor een of ander liefdadig doel, merkte Cremers *Spectator*-vriend Arnold Ising hier in 1880 over op.¹³ Jacob Cremer, die al lang geplaagd werd door een leverkwaal, overleed op 5 juni 1880, nog geen 53 jaar oud. In zijn laatste levensjaren had hij zich vooral beziggehouden met de uitgave van zijn verzamelde werk; de voltooiing van die veertien delen tellende *Romantische Werken*, in 1881, heeft hij echter niet meer mogen meemaken. Cremer werd begraa-

ven op de Haagse Algemene Begraafplaats, in de nabijheid van zijn geliefde Scheveningsse Bosjes. Als gedenkteken plaatsten zijn vrienden daar volgens zijn eigen wens de grote stenen bank, met links en rechts ervan stekken van de Loenense vlier. Spoedig na het overlijden van de beroemde schrijver herdacht Ising hem in hun eigen tijdschrift *De Nederlandsche Spectator*.¹⁴ Uit deze en andere necrologieën blijkt hoezeer men Cremers dood betreurde en hoe hij niet alleen om zijn artistieke gaven, maar ook om zijn innemende persoonlijkheid bewonderd werd. Ten Brink typeerde deze bewondering later nog eens als volgt: *Uitstekend was Cremer inderdaad, als kunstenaar, als mensch, als vriend. Hij was door heel Nederland geliefd en gezien. Men ving aan met den kunstenaar te waardeeren, weldra had men hem lief om zijn edelmoedig, rond karakter*.¹⁵

Afb. 5. Anonieme lithograaf naar Jacobus Jan Cremer, Illustratie bij 't Kriekende Kriekske', 1857. Litho, 125 x 110 mm. Uit: Geldersche Volks-Almanak, 1857, t.o. p. 106.

en deë aelzich kriekake voor raegen dat in 't gres lenekte

Cremer's oeuvre

Behalve de genoemde *Wodanseiken* in Arnhem en het *Gelders boslandschap* in het Rijksmuseum zijn er slechts twee andere schilderijen van Cremer in openbaar bezit bekend: het Arnheems Gemeentemuseum bezit nog een groot *Bosgezicht*, uit 1852 (afb. 6), en in het Nederlands Letterkundig Museum in Den Haag wordt een laat *Duinlandschap* (1878) bewaard (afb. 7).¹⁶ Wat de schilderijen in particuliere collecties betreft (in totaal ken ik daarvan slechts drie), moet een reusachtig *Gelders boslandschap met Wodanseiken en rustende jagers* worden genoemd. Dit schilderij, dat vermoedelijk uit 1850 dateert, is qua stijl en compositie nauw verwant aan de Arnhemse *Wodanseiken* en het *Boslandschap* in het Rijksmuseum.¹⁷

Uit zijn inzendingen naar de Tentoonstellingen van Levende Meesters blijkt dat Cremer heel wat meer schilderijen heeft afgeleverd dan het geringe aantal dat we thans kennen. Omvangrijk is dat geschilderde oeuvre echter niet geweest. De kunstenaar beoefende de schilderkunst sinds 1852 immers alleen in zijn (schaarse) vrije tijd, en bovendien is hij niet oud geworden.

Van Cremer's tekeningen worden drie voorbeelden in het Museum Haus Koekkoek te Kleef bewaard. Een hiervan is een fraaie schets naar de natuur, uit 1849, met de beek bij Wolfheze (afb. 8).¹⁸ Dat Cremer een vaardig tekenaar is geweest, blijkt ook uit Sanders' reeds genoemde dissertatie, die royaal is voorzien van reproducties naar schilderijen en tekeningen van de kunstenaar. Op de omslag prijkt het figuurtje van een van Cremer's geesteskinderen, *Kruuzemuntje* (afb. 9). De overige illustraties tonen vlot getekende landschappen, zoals bijvoorbeeld de vroege, 1848 gedateerde *Eik met ruiter* (afb. 10) of de sfeervolle *Kolk in de Betuwe* (afb. 11). Helaas is het niet bekend waar deze bladen zich thans bevinden.¹⁹

Al met al is er tot op heden dus maar weinig van het oeuvre boven water gekomen. Een ding is echter duidelijk: geboren en getogen in Arnhem, en opgeleid in Oosterbeek, is Cremer zijn leven lang het Gelderse landschap blijven schilderen. In Den Haag wonend, nam hij ook wel eens de nabijgele-

gen duinen tot onderwerp en sommige schetsen herinneren aan een enkele buitenlandse reis, maar hij was en bleef de schilder van de Veluwezoom. Zo is een van de laatste schilderijen die we van hem kennen, uit 1869, een *Herinnering aan Wolfheze* (afb. 12).

Bij Hendriks in Oosterbeek, 1844–1846

Cremer's vroegste schilderij, dat gedateerd moet worden in de tweede helft van 1844, kennen we eveneens dankzij een afbeelding in Sanders' publicatie.²⁰ Het is een panoramisch, door een beek doorsneden landschapje met links op de voorgrond twee eiken en het dak van een boerderijtje, en rechts een eenzame wandelaar – een echt Oosterbeeks tafereel, waarin de invloed van zijn leermeester Hendriks duidelijk herkenbaar is.

De zestienjarige Jacob had zich in mei 1844 bij Frederik Hendrik Hendriks (1808–1865) aangemeld. Deze was in 1841 met zijn gezin en zijn leerling Pieter Oerder (1823–1863) van Arnhem naar het schilderachtige Oosterbeek verhuisd, waar hij woonde en werkte in een boerenhuisje aan een zandweg, de Weverstraat.²¹ Hier, in de beslotenheid van een gezellig atelier, zou Cremer met Oerder als enige medeleerling tot het najaar van

Afb. 6. Jacobus Jan Cremer, *Bosgezicht*, 1852. Olieverf op doek, 140 x 120 cm. Gemeentemuseum, Arnhem. Foto: Gemeentearchief, Arnhem.

1846 blijven om tot landschapschilder te worden opgeleid.

Hendriks was een gerenommeerd schilder van Gelderse landschappen, die met Willem Roelofs (1822–1897) en Johannes Warnardus Bilders (1811–1890) tot de oudste kern van de schilders van de Veluwezoom behoorde.²² Voor de landschapschilders die in de periode 1840–1870 naar Oosterbeek kwamen, was het tekenen en schilderen in de vrije natuur de hoofdzaak. In hun werk voltrok zich hierbij gaandeweg de overgang van de door Koekkoek en Schelfhout gevestigde romantische traditie naar het impressionisme van de latere Haagse School.²³ Hoewel hij nooit een vernieuwer zoals bijvoorbeeld Willem Roelofs is geweest, is iets van die vrijere opvatting van de natuur, het streven naar de weergave van stemming en atmosfeer, ook in de landschappen van Hendriks te bespeuren. Zo schreef men na zijn overlijden in 1865 in de *Kunstkronijk* dat hij zich een eervolle plaats in de *nieuwe Nederlandsche schilderschool* had weten te verwerven.²⁴ Een typisch voor-

beeld van Hendriks' Gelderse landschappen wordt in het Rijksmuseum bewaard (afb. 13). Cremers leermeester leefde overigens wat afzijdig van de andere Oosterbeekse schilders. Hij had een groot gezin – in de loop der jaren werden acht dochtertjes geboren – en voorts wijdde hij zich als lid van de Christelijk Afgescheiden Gemeente met grote ijver aan zijn geloof. 's Avonds werden er bij hem thuis godsdienstoefeningen gehouden, die ook door zijn huisgenoot Oerder werden bijgewoond. Cremer nam hier niet aan deel en kwam alleen bij de kunstenaar om te leren tekenen en schilderen.²⁵ In 1860 keerde Hendriks naar Arnhem terug, waar hij leraar werd aan de Teekenschool. Na zijn overlijden, in 1865, werd een toepasselijk marmeren gedenkteken op zijn graf geplaatst: een opengelegde bijbel, met daarop een schilderspalet.²⁶

Bij deze vrome schilder was Cremer dus gedurende ruim twee jaar in de leer. Iedere dag trok hij vanuit Arnhem of van de Oldenhof via het Drielse Veer naar Oosterbeek en terug. De ongerepte natuur die hem daar dagelijks omringde, moet voor een aankomend landschapschilder paradijselijk zijn geweest. Later heeft Cremer zijn eerste indruk van het uitzicht vanuit Hendriks' atelier aldus beschreven: (...), *het uitzicht, onder die linden door is treffend! Verre, verre in het blauw verschiet verliezen zich de Nijmeegsche bergen; lager rust de rijke Betuw in haar heerlijken Mei-dos, vriendelijk omarmd door Waal en Rijn, de laatste zichtbaar waar hij recht voor u uit de vette Betuwse weiden van den Veluwezoom scheidt, en straks zich nog even ter rechterzijde vertoont om achter den hoogen bergrug van den Duno te verdwijnen. En o, hoe bekoorlijk ligt daar het dorp!*²⁷ Met hun leermeester maakten Cremer en Oerder tochten naar Wolfheze, waar heuvelachtige heidelandschappen, dennenwouden en loofbossen elkaar afwisselden. Geliefde motieven voor de schilders waren het bruggetje over de Wolfhezer beek en de oeroude eiken, de zogenaamde Wodanseiken.²⁸ Over zo'n expeditie naar Wolfheze zijn we tot in de details geïnformeerd door een levendig verslag van Cremer zelf. Hendriks en zijn twee leerlingen waren op een mooie septembermorgen op

Afb. 7. Jacobus Jan Cremer, *Duinlandschap*, 1878. Olieverf op doek, 38,5 x 58,5 cm. Collectie Letterkundig Museum, Den Haag.

pad gegaan: Ze droegen lustig hun schilderkistjes of schetsboeken met de zonneschermen en schilderstoeltjes erbij, ofschoon 't een heele vracht was. Daar ging het dan al stijgende den hollen zandweg door, straks den Pietersberg over, die een zoo heerlijk panorama te genieten geeft; al verder, nu eens rechts en dan weer links, door de lanen en langs de vijvers van den

Afb. 8. Jacobus Jan Cremer, *De Oorsprong bij Wolfheze*, 1849. Potlood, pen en penseel in grijs, 354 x 475 mm. Museum Haus Koekkoek, Kleef.

Hemelschenberg.²⁹ Dan bezingt Cremer al het schoons in de natuur dat het drietal tegenkomt: de blauwe nevel die nog in het dennenbos hangt, het schilderachtige brugje over de beek, het zilvergrijze zand op de heuvels en een door de storm gevelde eik, met wilde kamperfoelie omrankt. Ook wijdt Cremer een lovende passage aan de werkwijze van Hendriks. Nadat deze aanvankelijk veel schetsen en olieverstudies naar de natuur had gemaakt, bestond de studie van de volleerde landschapsschilder later hoofdzakelijk uit het 'zien': *Hij zag; zag scherp en lang; nam de natuur als 't ware in zich op, en wat de natuur hem door 't oog in de ziel had gespiegeld, dat gaf hij in zijn werkplaats terug op het doek (...). 'Wanneer je zoóveel studies als ik, zult gemaakt hebben dan zal het kijken misschien ook voldoende voor je zijn vriendlief, maar nu aan het werk. Teeken mij eens die heuvels met die struiken er op, en ginds het verschiet er overheen; nauwkeurig, vooral de speling van 't zand niet vergeten'. Zoo sprak de meester, en zie, daar liep hij met zijn schil-*

Afb. 9. Jacobus Jan Cremer, Kruuzemuntje, 1878, Pen in zwart (?), afmetingen onbekend. Verblijfplaats onbekend.

derkijste den heuvel op; bleef even staan met de hand boven de oogen; daalde weer af naar de beek, tuurde lang voor zich uit, en eindelijk, daar stelde hij zijn schilderstoeltje beneden in het zand; opende – 't was wel iets bijzonders – de schilderskist, en toen hij zich gezet had, toen schetste en schilderde hij op een klein paneeltje de heuvels en het beekje – juist zoals zij zich daar aan het oog vertoonden.³⁰

De hierboven weergegeven citaten zijn ontleend aan het boekje *Frederik Hendrik Hendriks. De Schilder van Wolfhezen door zijn leerling geschetst*, dat Cremer na Hendriks' dood in 1865 het licht heeft doen zien ten voordele van de weduwe en de acht dochters.³¹ Voor ons vormen de door de novellist opgetekende herinneringen aan zijn tijd bij Hendriks een uniek document, want behalve bloemrijke beschrijvingen van het landschap in en rond Oosterbeek, bevat het geschriftje tal van wetenswaardigheden over

de studietijd van de jonge landschapschilder. Cremer geeft zijn herinneringen daarbij in tien afzonderlijke episodes weer, beginnend met het eerste bezoek van zijn vader aan de 'Schilder van Wolfhezen' om tekeningen van zijn zoon te laten zien, en eindigend met het overlijden van de godvruchtige meester. In het begin wordt het atelier van Hendriks beschreven, een ruim vierkant vertrek met een hoog geplaatst raam op het noordwesten. Over de inrichting lezen we: *Niet waar, ze hebben iets aantrekkelijks die boelige schilderateliers? Ook hier ontbreken ze niet, de honderden ongeboende en ongeborgten voorwerpen, die het verblijf er zoo gezellig maken. Toch zijn het geen kunstig gesneden meubels uit vroegere eeuwen, noch smaakvolle draperiën die het oog bekoren; zelfs geen overvloed van schoone studies of schetsen – sommige in meer of minder fraaie lijsten, versieren hier den wand.*³² Wat verder opvalt, zijn aan de muur bevestigde schillen boombast en een grote bijbel die temidden van allerlei schildersattributen op tafel ligt.³³ Uit de episode die een excursie naar Wolfheze betreft, is hierboven reeds geciteerd; ergens anders vertelt Cremer hoe Hendriks in het atelier de studies van zijn leerlingen beschouwt en verbetert, over de moeilijkheid van het schilderen van luchten en over de voorkeur van Hendriks voor de bitumenverf, waardoor zijn landschappen een warme, bruinige toon verkregen, maar waardoor helaas ook wel eens een te nadrukkelijk craquelé ontstond.³⁴ Bovenal zijn de jaren bij Hendriks voor de jonge Cremer vreugdevol geweest. Terugdenkend aan de zestienjarige knaap die hij was, schreef hij: *Wat heerlijke uren heeft hij er doorgebracht, nimmer te vergeten uren, in het gezelschap van den genialen, den vromen meester en diens geliefden Oerder.*³⁵

Cremer's schilderscarrière, 1847–1852

Nadat Jacob Cremer bij Hendriks goede vorderingen had gemaakt, stuurden zijn ouders hem in 1847 naar Den Haag om zijn studie voort te zetten. Hier vinden we hem, negentien jaar oud, terug in de archieven van de Haagse Teekenacademie als betalend leerling in het lesjaar 1846–1847 en wonende in de Vlamingstraat.³⁶ Als vak van onderwijs staat

Afb. 10. Jacobus Jan Cremer, *Eik met ruiter*, 1848.
Potlood en penseel in grijs (?), afmetingen onbekend.
Verblijfplaats onbekend.

pleister vermeld. Inderdaad bestond het onderwijs aan de academie in die tijd uit het tekenen naar gipsmodellen of naar levend model; om te leren schilderen bezochten de leerlingen de ateliers van gevestigde meesters.³⁷ Of Cremer na zijn leertijd bij Hendriks ook in Den Haag nog in het atelier van een landschapsschilder heeft gewerkt, is niet bekend. Mogelijk is hij in de leer geweest bij Andreas Schelfhout (1787–1870), een in die tijd door vele aankomende landschapsschilders bezochte pedagoog.

Op het lesprogramma van de jonge schilders stond ook het kopiëren naar oude meesters in openbare en particuliere verzamelingen. Dat Cremer zich van deze taak gekwetten heeft, blijkt uit een bewaard gebleven schetsboekje waarin de kunstenaar noteerde het kunst kabinet van *wijlen den Heer Verstolk van Zoelen* te hebben bezocht, en vervolgens een opsomming geeft van de *meest in het oog loopende bijzonder schoone stukken*.³⁸ Bovenaan staan de landschappen van Ruysdael, Hobbema, Pynacker en Van de Velde.

Volgens Sanders zou Cremer ruim vier jaar, tot aan zijn verhuizing naar Loenen aan de Vecht in 1852, in de residentie zijn blijven wonen. In de tentoonstellingscatalogi uit die jaren staat als zijn woonplaats echter altijd Arnhem of Driel vermeld. Mogelijk is Cremer na afloop van het cursusjaar in 1847 weer naar zijn ouders teruggekeerd, maar kwam hij geregeld naar Den Haag, waar hij wellicht een kamer had aangehouden.

Voor zover bekend heeft Cremer in 1846, dus nog voor zijn vertrek naar Den Haag, voor het eerst aan tentoonstellingen deelgenomen: in Nijmegen was een *Strandgezicht* van hem te zien en in Amsterdam een *Stil water met schepen* – beide schilderijen met een voor Cremer zeer ongewoon onderwerp.³⁹ Een jaar later hing op de Tentoonstelling van Levende Meesters in Den Haag wederom een *Strandgezicht*.⁴⁰ Maar na deze aanloop zou Cremer zich vanaf 1848 aan zijn specialisme houden en was hij altijd met minstens één *Gelders landschap* op de tentoonstellingen vertegenwoordigd.

Cremer's werk werd gunstig ontvangen en het schijnt de jonge schilder redelijk goed te zijn gegaan. Zo zond hij in 1849 een schilderij, een *Boommrijk landschap*, in naar de Tentoonstelling van Levende Meesters in Den Haag, dat hij reeds vóór de tentoonstelling had verkocht. In een brief aan de tentoonstellingscommissie verzocht Cremer het werk op een geschikte plaats te hangen.⁴¹ Naar een tentoonstelling in Groningen stuurde Cremer in 1849 *Een gezigt op het kasteel Doornwerth*.⁴² Overigens signeerde de jonge schilder in hetzelfde jaar 1849 de twee beste schilderijen die we thans van hem kennen: het *Gelders boslandschap* in het Rijksmuseum en de *Wodans-eiken* in het Arnhemse Gemeentemuseum (afb. 2 en 4). Of een van deze twee werken het in 1849 in Den Haag getoonde *Boommrijk landschap* betreft, is niet te achterhalen.

Begin 1850 bracht Cremer enige maanden door in Amsterdam, waar hij een *groot boommrijk landschap* voltooide, dat *weldra op de tentoonstelling te Rotterdam een koper vond*.⁴³ Het moet hier gaan om het in 1850 in Rotterdam geëxposeerde schilderij, dat in de *Kunstchronijk* uitvoerig werd besproken: *'Een Geldersch boommrijk landschap bij vroegen*

Afb. 11. Jacobus Jan Cremer, *Kolk in de Betuwe*.
Aquarel (?), Afmetingen onbekend. Verblijfplaats onbekend.

herfstmorgen' van J.J. Cremer te Driel, heeft ons mede 'levendig toegesproken', in aanmerking genomen, dat de jeugdige schilder, van wien wij nog niets degelijks of iets belovends op tentoonstellingen hadden aangetroffen, zulk een reuzenschred heeft gedaan. Als eene eerste proeve had hij eene zware taak voor nog zwakke krachten; maar het is of de krachten door de moeielijkheden zijn gesterkt, waardoor het hem is gelukt een geheel te leveren, dat, schoon nog niet in alle opzichten het oog van den kenner bevredigend, toch zooveel voortreffelijks bevat, dat wij hem toeroepen: Naar de studeerkamer: – naar de natuur! Haar bespied, haar in alle delen nagegaan, haar betrapte op al hare uitingen in blad en lucht, in zandkorl en geboomte, in bloem en insekt – en wij houden er ons van overtuigd – de lauwer zal niet vergeefs zijn opgehangen voor het begeerige oog des veelbelovenden jongelings.⁴⁴

Dankzij Isings levensbericht van Cremer weten we voorts dat zijn vader dit kapitale schilderij later van de eerste eigenaar heeft teruggekocht om het zijn zoon bij diens zilveren bruilofsfeest ten geschenke te geven.⁴⁵ Op de Haagse tentoonstelling van 1851 waren drie schilderijen van Cremers hand te zien, waarvan één, een *Riviergezicht bij buijig weder*, gestoffeerd was door zijn vriend en latere zwager Willem Tjarda van Starckenborgh (1823–1885).⁴⁶ Naar aanleiding van de twee andere schilderijen, *Een gezigt op de heerlijkheid Doornweerd in de Veluwe*, bij

vroegen morgen en *Een boschgezicht bij morgen*, merkte men in de *Kunstchronijk* op dat Cremer sinds de Rotterdamse tentoonstelling niet was achteruit gegaan.⁴⁷ Wel werd de jeugdige schilder nogmaals op het hart gedrukt, zijn studie niet te veronachtzamen, want: *Hij behoort tot die weinigen, in wier werk geen bepaalde school reflekteert en door wie geen heil wordt gezocht bij het ultraromantieke; juist daarom blijve hij, te midden der natuur, die natuur navorschen en berekenen, dat het leven kort en de kunst lang is.*⁴⁸

In 1852 vonden er ingrijpende veranderingen in Cremers leven en carrière plaats. Niet alleen trouwde de kunstenaar en vestigde hij zich in Loenen, maar ook schreef hij in dat jaar zijn eerste Betuwse novelle, *Wiege-Mie*. Over zijn twee Gelderse landschappen die in 1852 in Rotterdam waren te zien, toonde de kritiek zich weinig enthousiast, hoewel Cremer nog wel als veelbelovend werd beschouwd.⁴⁹ In de jaren die volgden, nam zijn bekendheid als schrijver toe en raakte de schilder op de achtergrond. Zelf zou Cremer volgens Ten Brink nog tot 1865 aan zijn roeping als kunstschilder hebben vastgehouden.⁵⁰ Toen hij in 1861 voor een Antwerps kunstcongres niet als schilder maar als schrijver werd uitgenodigd, zou hij zelfs teleurgesteld zijn geweest.⁵¹

Zoals gezegd, bleef Cremer nog jarenlang deelnemen aan de Tentoonstellingen van Levende Meesters, maar in recensies kwamen zijn schilderijen nauwelijks meer ter sprake. Wel verscheen in 1854 in de *Kunstchronijk* een litho naar een serie van vier landschappen die *De vier tijdperken van den dag* voorstelden.⁵² Verderop in hetzelfde tijdschrift schreef men over deze een jaar eerder in Den Haag tentoongestelde schilderijen, dat de bruine toon te zeer de overhand had, en dat voor Cremer *het studeeren* nog steeds de hoofdzaak was.⁵³

Gesteld kan worden dat ondanks een veelbelovende start Cremers professionele loopbaan als schilder na 1852 aan het aflopen was. Financiële overwegingen zullen bij zijn verandering van richting een belangrijke rol hebben gespeeld: zijn novellen en voordrachten bezorgden Cremer goede inkomsten, terwijl hij als landschapschilder – mede gezien

Afb. 12. *Jacobus Jan Cremer, Herinnering aan Wolfheze, 1869. Olieverf op doek, afmetingen onbekend. Verblijfplaats onbekend.*

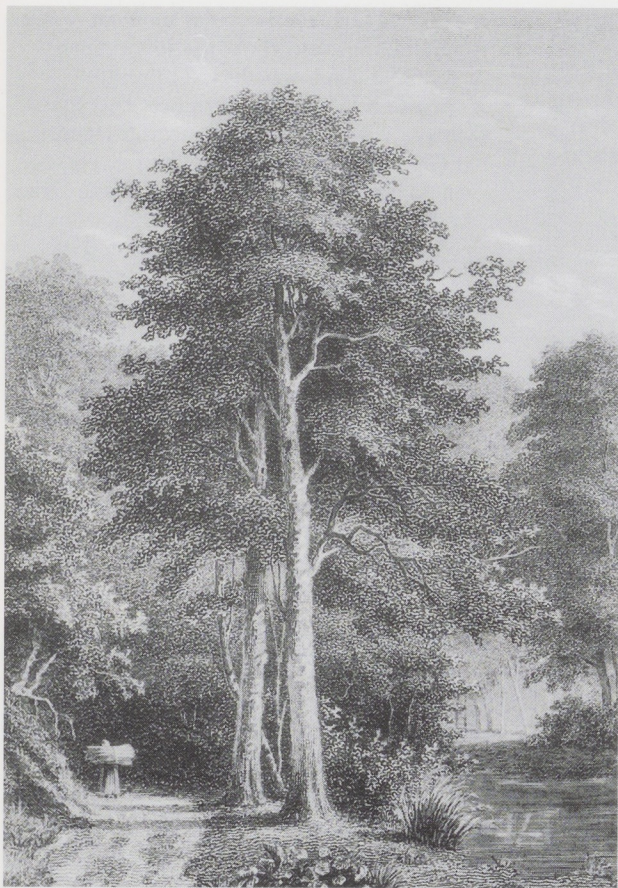

Afb. 13. *Frederik Hendrik Hendriks, Gelders landschap. Olieverf op doek, 86 x 114 cm. Rijksmuseum, Amsterdam.*

de grote concurrentie op dat moment – waarschijnlijk niet van zijn kunst zou kunnen leven. Misschien was dit wel mogelijk geweest als hij een beschermheer had gehad, zoals bijvoorbeeld zijn leermeester Hendriks en de oude Bilders die hadden in de persoon van Alexander Ver Huell (1822–1897). Deze Arnhemse tekenaar en schrijver, die verschillende Gelderse kunstenaars ondersteunde, was ook verantwoordelijk voor het genoemde monument op Hendriks' graf, dat hij liet vervaardigen door zijn beschermeling Franz Stracké (1820–1898).⁵⁴ Een andere aan de Veluwezoom werkende schilder, de jong gestorven Gerard Bilders (1838–1865), was, zoals bekend, de protégé van de letterkundige Johannes Kneppelhout (1814–1885), die sinds 1848 in Oosterbeek het buitenhuis De Hemelsche Berg bezat.⁵⁵ Voorts heeft net als Cremer ook de Alkmaarse schilder-schrijver

Afb. 14. Willem Frederik Wehmeijer naar Jacobus Jan Cremer, Illustratie bij W.J. Hofdijk, 'Uchtend in 't Woud'. Staalgravure, 140 x 97 mm. Uit: *Aurora*, Jaarboekje voor 1852, Haarlem 1851, t.o. p. 95.

Willem Jacobsz. Hofdijk (1816–1888) eind jaren veertig getracht een bestaan als landschapschilder op te bouwen. Van hem is bekend dat hij met behulp van Jozef Alberdingk Thijm (1820–1888) actief naar een mecenas op zoek is geweest.⁵⁶ Toen dit, afgezien van een door enkele vermogenden gefinancierd reisje naar de Veluwezoom in 1847, niets opleverde, heeft Hofdijk in 1851 het schilderen noodgedwongen vaarwel gezegd. Een aardig gegeven hierbij is dat in 1852 in het jaarboekje *Aurora* een gedicht van Hofdijk verscheen, met als illustratie een gravure naar een boslandschap van Cremer (afb. 14). Wesselink, in zijn *Schilders van den Veluwezoom*, betreft het dat Cremer de schilderkunst zo spoedig verliet om zich aan de letterkunde te wijden.⁵⁷ Het is echter de vraag

of hij in de periode 1850–1880 een vooraanstaande plaats binnen de Nederlandse landschapschilderkunst zou hebben ingenomen. Desalniettemin is het fors geschilderde *Gelders boslandschap* in het Rijksmuseum, met de paarsgewijs opgestelde *Wodanseiken*, het beekje, het door de gelige zandgrond getrokken karrespoor en het grijsblauwe verschiep een prachtig souvenir van Cremers gelukkige jaren als schilder van de Veluwezoom.

Noten

* Bij het schrijven van dit artikel heeft Cremerkenner en -liefhebber Henk Eijssens mij met raad en daad bijgestaan, waarvoor ik hem zeer erkentelijk ben.

¹ Voor de oprichting van de Cremerbank, zie A. Ising, 'De Cremerbank', *Eigen Haard* 1881, pp. 464–467.

² J. ten Brink, 'Bij het portret van Cremer', *Eigen Haard* 1876, p. 228.

³ A. Ising, 'Levensbericht van Jacobus Jan Cremer', in: *Levensberichten der afgestorven medeleden van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, Leiden 1880 (overdruk), p. 16.

⁴ Voor de vergelijking tussen Cremer en Dickens, zie Ten Brink, *op. cit.* (noot 2), pp. 228 en 230.

⁵ Zie voor Cremers *Fabriekskinderen* de heruitgave, Negentiende-eeuwreeks, nr. 5, Schoorl 1988, ingeleid en toegelicht door Henk Eijssens.

⁶ Brief van J.J. Cremer aan J. Bosboom, d.d. 9 februari 1856. Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Leiden, inv. nr. LTK 1767.

⁷ Respectievelijk: H. Sanders, *Jacob Cremer*, Haarlem/Antwerpen 1952; tent. *J.J. Cremer (1827–1880)*, Arnhem (Bibliotheek Arnhem) 1980.

⁸ Respectievelijk: J. Wesselink, *Schilders van den Veluwezoom*, Amsterdam 1943, pp. 18 en 20 (afb.); cat. tent. *Schilders van de Veluwezoom*, Arnhem (Gemeentemuseum) 1954, pp. 15 en 23 (afb.); cat.tent. *Een eigenaardig kunstig leven. Romantische schilderijen uit Nederland, 1820–1860*, Arnhem (Gemeentemuseum), p. 5; cat. tent. *Oost-Nederland model*, Enschede (Rijksmuseum Twenthe) 1980, p. 122; V. Hefting, *Schilders in Oosterbeek, 1840–1870*, Arnhem/Zutphen 1981, pp. 16 en 63 (afb.); E.

Maas, *Kneppelhout en de Veluwse Schildersbent*, Heelsum 1983, pp. 54–55; cat. tent. *Van Veluwezoom naar Haagsche School*, De Steeg (Kasteel Middachten) 1983, pp. 5 en 20 (afb.).

⁹ Tenzij anders vermeld, zijn alle biografische gegevens ontleend aan Sanders, *op. cit.* (noot 7).

¹⁰ Zie voor Cremer als novellist behalve Sanders, *op. cit.* (noot 7), ook de inleiding door H.J. Eijssens in J.J. Cremer, *Distels in 't weiland. Over-Betuwsche vertellingen*, fotografische herdruk, 's-Gravenhage 1980.

¹¹ Het portret en de dichtregels zijn bewaard gebleven in de voormalige woning van Cremer in Loenen aan de Vecht. Voor het portret zie Eijssens, *op. cit.* (noot 10), p. xviii, afb. 10; voor de dichtregels zie Sanders, *op. cit.* (noot 7), p. 50: *Leeg is het huis./Vol is het hart./God was met ons./In vreugde en smart.*

¹² Ising, *op. cit.* (noot 3), p. 17.

¹³ Ising, *op. cit.* (noot 3), p. 13.

¹⁴ A. Ising, 'Jacob Jan Cremer', *De Nederlandse Spectator* 19 juni 1880, pp. 190–191.

¹⁵ J. ten Brink, 'Jacobus Jan Cremer', in: *Geschiedenis der Noord-Nederlandsche Letteren in de XIXe Eeuw (...), 1830–1900*, deel 2, Rotterdam 1888, p. 385.

¹⁶ In zijn latere Haagse tijd nam Cremer nogal eens de duinen tot onderwerp; zo was in 1876 op de Tentoonstelling van Levende Meesters in Rotterdam *Eene landschap in de duinen, uitkijk naar zee* te zien.

¹⁷ De door Cremer op dit schilderij geplaatste datering gaat helaas gedeeltelijk onder de lijst schuil. De afmetingen van het doek zijn bij benadering 140 x 180 cm.

¹⁸ De andere twee Kleefse tekeningen zijn een ongedateerde *Studie van een eik* in potlood en een *Nachtelijke wolkenstudie* uit 1870 in aquarel en dekverf. De door Cremer weergegeven wolk, die er uitziet als een grote op de beschouwer aanliggende vogel, betreft een natuurverschijnsel dat de kunstenaar in augustus 1870 bij maanlicht in Kleef heeft waargenomen, zie S. Scholten, 'Eine Erscheinung über Kleve im Jahre 1870', *Kalender für das Klever Land* 1992, pp. 46–50.

¹⁹ Toen Sanders zijn proefschrift schreef, bevonden alle door hem afgebeelde tekeningen en schilderijen waarvan de huidige verblijfplaatsen onbekend zijn, zich in de collectie Straatman te Velp; zie Sanders, *op. cit.* (noot 7), pp. 5 en 118,

en G.W. Gijsbers, 'Antiquarische belevenissen', *De Boekenwereld* 11 (1994–1995), pp. 214–215.

²⁰ Sanders, *op. cit.* (noot 7), t.o. p. 16: *Eerste werk bij F.H. Hendriks* (met de foutieve datering 1834).

²¹ Volgens Maas, *op. cit.* (noot 8), p. 83, noot 27, werd Hendriks' woning in 1890 afgebroken en stond deze op de plaats van de huidige boerderij Weverstraat 104.

²² Zie respectievelijk Wesselink en Hefting, *op. cit.* (noot 8).

²³ Zie voor deze ontwikkelingen cat.tent. *De Haagse School. Hollandse meesters van de 19de eeuw* (R. de Leeuw, J. Sillevius en Ch. Dumas, red.), Parijs (Grand Palais)/Londen (National Gallery)/Den Haag (Haags Gemeentemuseum) 1983, pp. 37–60.

²⁴ Anoniem, 'Kunstnieuws', *Kunstkronijk Nieuwe Serie* 6 (1865), p. 40.

²⁵ Volgens Sanders, *op. cit.* (noot 7), p. 11, hadden Cremers ouders uitdrukkelijk met Hendriks afgesproken dat deze niet zou trachten Jacob aan zijn geloofsijver te onderwerpen.

²⁶ Het initiatief voor de oprichting van het gedenkteken op de Arhemse begraafplaats Onder de Linden kwam van de Arnhemse schrijver en tekenaar Alexander Ver Huell (1822–1892), die Hendriks' mecenas is geweest; zie A. Ver Huell, *Het dagboek van Alexander Ver Huell 1860–1865*, bezorgd en ingeleid door J. Bervoets en R. Chamuleau, Zutphen 1985, pp. 153–156, 261–263 en 285–296, en J. Bervoets, *Alexander Ver Huell, 1822–1897. Een levensbeschrijving*, Zutphen 1992, pp. 180–182. Zie ook noot 54.

²⁷ J.J. Cremer, *Frederik Hendrik Hendriks. De Schilder van Wolfhezen door zijn leerling geschetst*, oorspronkelijk verschenen in Den Haag 1865 en herdrukt in: *Romantische Werken*, deel xiv, Amsterdam 1881, p. 37.

²⁸ Zie voor de introductie van de benaming Wodanseiken, door J.W. Bilders, onder meer A.C. Loffelt, 'Anton Mauve, 1838–1888', *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* 5 (1895), pp. 583–584.

²⁹ Cremer, *op. cit.* (noot 27), p. 46.

³⁰ Cremer, *op. cit.* (noot 27), p. 49.

³¹ Zie noot 27.

³² Cremer, *op. cit.* (noot 27), pp. 38–39.

³³ De schillen boombast dienden als studiemateriaal; de bijbel was een onmisbaar element in Hendriks' leven.

- ³⁴ Cremer, *op. cit.* (noot 27), p. 60.
- ³⁵ Cremer, *op. cit.* (noot 27), p. 41.
- ³⁶ Gemeentearchief Den Haag, *Archief van de 's-Gravenhaagsche Teekenacademie*, inv. nr. 58.245.b.
- ³⁷ Cat. tent. *Haagse School* (noot 23), pp. 37–42.
- ³⁸ De staatsman en kunstverzamelaar Jan Gijsbert baron Verstolk van Soelen was in 1845 in Den Haag overleden; zijn omvangrijke verzameling tekeningen en schilderijen werd in 1847 in Amsterdam geveild. Hier of nog in Den Haag heeft Cremer de collectie in 1847 gezien. Het schetsboekje bevindt zich in een particuliere collectie.
- ³⁹ Tentoonstelling van werken van Levende Meesters (hierna af te korten als T.L.M.) Nijmegen 1846, nr. 12; T.L.M. Amsterdam 1846, nr. 72.
- ⁴⁰ T.L.M. Den Haag 1847, nr. 59.
- ⁴¹ Brief van J.J. Cremer aan de tentoonstellingscommissie voor de Haagse tentoonstelling van 1849, april 1849. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek (inv. nr. 134 C 13, no. 18). De in Cremers brief genoemde eigenaar van het schilderij was de heer J. van Toll te Arnhem.
- ⁴² T.L.M. Groningen 1849, nr. 32.
- ⁴³ Ising, *op. cit.* (noot 3), p. 8.
- ⁴⁴ Anoniem, 'De tentoonstelling te Rotterdam voor het jaar 1850', *Kunstkronijk* 11 (1850), p. 62.
- ⁴⁵ Ising, *op. cit.* (noot 3), p. 8.
- ⁴⁶ T.L.M. Den Haag 1851, nr. 87.
- ⁴⁷ T.L.M. Den Haag 1851, nrs. 88 en 89; Anoniem, 'De tentoonstelling te 's-Gravenhage', *Kunstkronijk* 12 (1851), p. 64.
- ⁴⁸ Zie noot 47.
- ⁴⁹ T.L.M. Rotterdam 1852, nrs. 63 en 64; Anoniem, 'De Tentoonstelling te Rotterdam in 1852', *Kunstkronijk* 13 (1852), p. 79: (...) *de wijking is niet goed in acht genomen, zoodat de grond, in stede van het schilderij in te gaan, zich daaruit dringt en opheft. Zijn lokale toon is daarbij wat bruin (...).*
- ⁵⁰ Ten Brink, *op. cit.* (noot 15), p. 389.
- ⁵¹ *Ibidem.*
- ⁵² C.C.A. Last naar J.J. Cremer, *Weide, water, bosch en heide; bij morgen, middag, namiddag en ondergaande zon*, in: *Kunstkronijk* 15 (1854), t.o. p. 2.
- ⁵³ Anoniem, 'De tentoonstelling te 's-Gravenhage voor den jare 1853', *Kunstkronijk* 15 (1854), p. 13.
- ⁵⁴ Voor de oprichting van het grafmonument, zie noot 26. Voor het mecenaat van Ver Huell, zie Bervoets en Chamuleau, *op. cit.* (noot 26), p. 17, en Bervoets, *op. cit.* (noot 26), pp. 129 en 160–161.
- ⁵⁵ Zie J. Kneppelhout (ed.), *A.G. Bilders, Brieven en dagboek*, Leiden 1876 (herdruk van Leiden 1868) en W. Zaal, *Gerard Bilders. Vrolijk versterven. Een keuze uit zijn dagboek en brieven*, Amsterdam 1974. Voor het mecenaat van Kneppelhout in het algemeen, zie J. Kneppelhout, *Opvoeding door vriendschap*, (toegelicht door M. Mathijssen en F. Ligtfoot), Amsterdam 1980, en Maas, *op. cit.* (noot 8).
- ⁵⁶ Zie E.M. de Ree, *W.J. Hofdijk. Brieven aan J.A. Alberdingk Thijm*, Amsterdam 1993, pp. 18–32.
- ⁵⁷ Wesselink, *op. cit.* (noot 8), p. 18.